

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREIDI YA 12

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI (HL)

BAMMBIRI LA VHUVHILI (P2)

LARA 2016

MEMORANDAMU

MARAGA: 80

Memorandamu uyu u na masiatari a 28.

TSIVHUDZO KHA VHAṬOLI/VHAMAKI

- Memorandumu uyu i tou vha tsumbandila fhedzi ya u thusa vhaṭoli/vhamaki.
- Memorandumu u tea u thoma wa dzulelwa dzulo nga vhoṭhe vha kwameaho khathihi na phanele ya u linga musi u ṭola/maka hu sa athu u thoma.
- Phindulo dza vhalingiwa dzi tea u eliwa nga u angaredza zwi tshi tevhedza vhukoni/ndeme yazwo.

MAGA A U ṬOLA/MAKA

1. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzi fhiraho tshivhalo tsho tiwaho, kha vha make/ṭole fhedzi phindulo ya u thoma. (**Mulingiwa ha tei u fhindula mbudziso ndapfu na mbudziso pfufhi u bva kha lushaka luthihi lwa bugu/liṅwalwa.**)
2. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzoṭhe nṅa u bva kha KHETHEKANYO YA A, (vhurendi ho randelwaho), kha vha make/ṭole phindulo mbili fhedzi dza u thoma.
3. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso ndapfu mbili kana mbudziso pfufhi mbili kha KHETHEKANYO dza B na C, kha vha make/ṭole ya u thoma vha **litshe** ya vhuvhili. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzoṭhe nṅa, kha vha make/ṭole phindulo ya u thoma kha KHETHEKANYO iṅwe na iṅwe, tenda a vha o fhindula mbudziso nthihi pfufhi na nthihi ndapfu.
4. Arali mulingiwa a nga fhindula phindulo mbili hune ya u thoma ya vha yo khakhea ngeno ya vhuvhili i yone, kha vha make ya u thoma vha **litshe** ya vhuvhili.
5. Arali phindulo dzi songo nomboriwa nga ngona, kha vha make/ṭole vha tshi tevhedza memorandumu.
6. Arali vhukhaxhi ha mupeleṭo vhu tshi nga khakhisa ṭhalutshedzo, kha vha zwi make sa vhukhaxhi. Arali zwi sa khakhisi ṭhalutshedzo, kha vha make sa zwone.
Mbudziso ndapfu/dza maanea:
7. Arali maanea/phindulo ndapfu ya nga vha pfufhi kha tshivhalo tsha maipfi tsho tiwaho, vha songo ṅea ndaṭiso, ngauri o no ḍi dzula o ḍihaṭula ene muṅe. Arali phindulo ya lapfesa u fhirisa mpimo, kha vha sedzuluse/ṭole nga ho teaho nyimele nahone vha songe mutumba na vhaṭoli vhahulwane. **Kha vha shumise rubriki dza u linga dzi re kha Aphendikisi ya A na B u ṭola maanea a vhalingiwa.**
8. *Mbudziso pfufhi:*
Arali mulingiwa a songo shumisa zwiḍevhe musi o humbelwa uri a khouthu, **vha songo ṅea ndaṭiso.**
9. Kha **mbudziso dzo vuleaho**, hu songo avhelwa maraga kha EE/HAI, kana kha NDI A TENDA/A THI TENDI. Thikhedzo/Khwathisedzo/Ṭhalutshedzo kha zwi vhe zwone zwi dzhielwaho nzhele kana zwi avhelwaho maraga.
Hu songo avhelwa maraga kha NDI NGOHO/A SI ZWONE kana NDI MBUNO/KUHUMBULELE KWAVE. Thikhedzo/Khwathisedzo/Ṭhalutshedzo kha zwi vhe zwone zwi dzhielwaho nzhele kana zwi avhelwaho maraga.
- 10.

KHETHEKANYO YA A: VHURENDI**MBUDZISO YA 1: VHURENDI HO VHONWAHO/RANDELWAHO (MBUDZISO NDAPFU)**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dzi avhelwe nga ndila yone:

- Maraga dza 7 ndi dza mbuno.
- Maraga dza 3 ndi dza luambo. Dzone dzi avhelwe nga ndila hei:
  - Maraga 3 arali mbuno dzi 6–7
  - Maraga 2 arali mbuno dzi 4–5
  - Maraga 1 arali mbuno dzi 0–3

VHASWA VHA AFURIKA TSHIPEMBE – LR Ndlovu

- Kha vha shumise mbuno dzi tevhelaho, kha dziñwe dzo newaho, sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola mbudziso iyi. Vhupfiwa ha vhalingiwa vhu nga fhambana zwi tshi ya nga kunyanyutshele na kupfeselele kwavho kwa tshirendo.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la 26 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Mulaedza wa tshirendo ndi zwine murendi a tama u zwi bvisela khagala nga tshirendo tshawe. Murendi u nanga maipfi o pfumaho vhurendi nahone a nyanyulaho a tshi itela u bvisela khagala mulaedza uri vhaswa vha difare nga ndila i sa solisei kha Afurika Tshipembe la demokirasi/liswa.

Mbuno

- Kha vese ya u thoma murendi u shumisa ipfi '*mangai*' line la sumbedza uri vhaswa vha fanela u vhona zwithu nga ndila yone/I songo khakheaho.
- Kha vese ya vuvhili murendi u shumisa ipfi '*mapeta*' line la sumbedza uri vhaswa kha vha tshile vhutshilo havhudi kana vha vhe na kutshilele ku sa solisei.
- Kha vese ya vhuraru murendi u shumisa maipfi '*nnzi dza mulayo*' line la sumbedza uri vhaswa vho no vhotholowa lune vha nga amba zwine vha funa kha muvhuso wa demokirasi.
- Kha vese ya vhuña murendi u shumisa maipfi '*maphinde na mavhende*' zwine zwa amba uri vha ambe mafhungo a sa solisei/nyadzisisi/o fhelelaho/zwithu zwo fhelelaho hu si na u siedza na u engedza.
- Kha vese ya vhusumbe murendi u shumisa ipfi '*thanga*' line la amba uri kha vha dadze u ita zwivhuya/mishumo yavho mivhuya kha i ande.
- Kha vese ya vhumalo murendi u shumisa ipfi '*gomeleloni*' line la sumbedza uri vhaswa kha vha divhe na zwi la zwe vha vho dzimiwa/dzumbelwa.

- Kha vese ya vhuṭahe murendi u shumisa maipfi '*manovho na u rama*' ane a amba uri vha songo netiswa nga tshithu/kha vha litshe vhubva.
- Kha vese ya vhufumi murendi o shumisa ipfi '*denzhe*' line la amba uri vha dise mvelaphanda kha la Afurika Tshipembe.
- Kha vese ya vhufumi na vhuthihi 'murendi o shumisa ipfi '*madadzwana*' line la amba uri Afurika Tshipembe kha li ditongise nga vhaswa vhalo.
- Kha vese ya vhufumi na hvuhili murendi o shumisa ipfi '*nguwane*' lo imelaho lupfumo/zwivhuya zwa lino shango.
- Kha vese ya vhufumiraru murendi o shumisa ipfi '*muhala*' > line la amba zwithu zwine zwa vhaisa/vhaswa vha songo vha thaidzo ya shango.
- Kha vese ya vhufumiina murendi o shumisa maipfi '*tshinina tsha musuku*' ane a amba tshithu tshavhudi/vhaswa kha vha vhe vha ndeme shangoni.

Magumo

Murendi o kona u rumela mulaedza wa itshi tshirendo nga u shumisa maipfi o pfumaho vhurendi (dikishini). Maipfi othe o netshedzwaho a khwathisedza ndeme ya vhaswa kha la Afurika Tshipembe la demokirasi.

[10]

MBUDZISO YA 2 (MBUDZISO PFUFHI)

A TODAHO MUNAMBA NDI NNYI ? – TT Mudau

- 2.1 Ipfi 'munamba' li amba vhuswa ho bikwaho nga mafhi, zwi khwathisedzaho uri a hu na a sa funi zwavhudi vhutshiloni.√√ (2)
- 2.2 Murendi o shumisa khaesura.√ Ndeme ya u shumisa thekheniki iyi ndi u fhandekanya mihumbulo mivhili i tshimbilelanaho/hu na u awela nyana zwiṭuku zwo vhangwa nga khoma – ni fure ni takale.√/ Tshigarukela√- u ombedzela/khwathisedza u diphina nga maanda.√ (2)
- 2.3 Lifanyisi.√ Murendi u tama u bveledza muhumbulo wa uri vhatu vha tea u takala u fana na dakalo la tshinamana musi zwila tshi tshi bva u mama mafhi (mukhaha)/u vhambedza dakalo la vhatu na tshinamana.√ (2)
- 2.4 Murendi u khou disa muhumbulo wa uri a hu na muthu a sa funi zwavhudi, nga u vhudzisa mbudziso dzi sa todi phindulo/mbudziso dza rethoriki, dzine dza sumbedza uri zwithu zwa hone zwi tou vha khagala lune zwi fanela u tangedzea nga u ralo/zwo tou ralo.√√ (2)
- 2.5 Hai, ngauri muthu ha koni u nga diphina ngeno e kha matungu ane a mu disela zwililo a tshi humbula vhatu vho felaho nndwani ya mbofholowo.√√

KANA

Ee, ngauri muthu u fanela u tangedza zwivhuya zwo diswaho nga nndwa ya mbofholowo, a takala, a diphina.√√

[Na zwinwevho zwi pfallaho.]

(2)

[10]

MBUDZISO YA 3 (MBUDZISO PFUFHI)**NELSON MANDELA – LR Ndlovu**

- 3.1 Zwi sumbedza u pfa vhutungu ha mufumakadzi o dihwalaho musi a tshi todou beba – ndi musi tshifhinga tsha u bebiwa ha Vho-Mandela tsho swika. √√ (2)
- 3.2 Ipfi 'mbokoti' li sumbedza uri Mandela ndi murangaphanda (a sa faedzwi/vhambedzwi/muhulusa/ane a lwa a sa humeli murahu/a sa ofhi muthu).√√ (2)
- 3.3 Muhumbulo muhulwane ndi wa uri Vho-Nelson Mandela vho farwa nga ndila i vhavhaho/mmbi nga muvhuso.√√ (2)
- 3.4 Vhudipfi ha u pfa vhutungu,√ ngauri i buletshedza ndila i vhavhaho ye Vho-Mandela vha tangana nayo vhutshiloni havho.√ (2)
- 3.5 Ee/Ndi a tendelana nawo. Ngauri muvhuso wa Afrika Tshipembe wo tambudza Vho-Mandela vha tshi tambulela mbofholowo ya vhatu vhatwu. √√

KANA

Hai/a thi tendelani nae. Ngauri Vho Mandela vho lwela mbofholowo ya vhatu vhothe – vharema na vhatshena. (2)
[10]

MBUDZISO YA 4 (MBUDZISO PFUFHI)**VHUNGOHO NA VIVHO – TR Ratshitanga**

- 4.1 Murendi u tama u ri vhudza uri a hu na nyandano/pfano vhukati ha muthiangoho/muvhuya na muthiavivho/muvhi.√√ (2)
- 4.2 Ndi khaesura,√ ngauri hu na u awedzwa zwituku nga khoma, ha dovha ha vha na u bvela phanda ha muhumbulo.√ (2)
- 4.3 Murendi u amba uri muvhivhazwothe na zwi si zwawe u itiswa nga u sa thanya, ngaurali ha bveleli vhunga ngoho i sa kundwi/Murendi u khou toda u bvisela khagala muhumbulo muhulwane wa uri u lwa na zwivhuya ndi u difhedzela tshifhinga ngauri zwa ngoho zwi do fhedza zwo bvelela.√√ (2)

- 4.4 Murendi u dinalea/vhaisala/pfa vhuṭungu/thouni yawe i fhasi,√ ngauri hu na vhathu vhanzhi vha hanedzaho na ngoho nga u sa thanya na u sa pfa zwa vhaṅwev (2)
- 4.5 Ee/Ndi a tendelana nae, ngauri muthu a no funa hu tshi naka zwawe fhedzi u dzulela u gungula/vhilaela ngauri ha fushei.√√ (2)
- [Na zwiṅwevho zwi pfalaho.] (2)
- [10]

NA

VHURENDI VHU SONGO VHONWAHO/RANDELWAHO (HA KHOMBEKHOMBE)

MBUDZISO YA 5: MBUDZISO PFUFHI

ṬHULUTSHELO YA VHUTHU – NA Milubi

- 5.1 Kha mitaladzi/vese ya 2 na ya 3 murendi u tama u bvisela khagala zwaurei vhuthu sa tshithu tsha vhuṭhogwa vhune vhathu vha tama u vhu wana vhutshiloni, vhu a konda u wanala shangoni.√√ (2)
- 5.2 Kha ndima/tshitanza tshal, murendi u shumisa ndovhololo ya ipfi 'mbilumbilu', a tshi itela u khwathisedza ndeme ya u shayea ha mbilu yavhudisa/yoneyone kha vhathu.√√ (2)
- 5.3 Ndi mutevhetsindo u ongolowaho.√ Murendi u amba o tsikeledzea/neta/ṭovhowa nga u vhona muthu a tshi tshila a si na vhuthu/vhutshilo kwaho.√ (2)
- 5.4 Muhumbulo muhulwane wa tshirendo itshi ndi wa uri vhathu a vha na vhuthu, ho ḍala u tou hoyana ri tshi nga ri a funana ngeno mbiluni zwi siho na kathihi.√√ (2)
- 5.5 Ee/Zwi a tendisea.
Ngauri vhathu vhe vha vha vhe tsini/mashaka ndi vhone vhane vha vho u shandukela, ngeno vha tshi u takalela khole vha fhedza nga u u vhulaha/vhaisa/huvhadza/vhambela maano mavhi.√√ (2)
- [10]

ṬHANGANYELO YA KHETHEKANYO YA A: 30

KHETHEKANYO YA B: NGANEA/FOLUKULO**MBUDZISO YA 6 (MBUDZISO NDAPFU)*****TSHI DO LILWA* – NE Phaswana**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2

ADENDAMU

- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha masiatari a 28–29 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Nyito i takuwaho ndi fhala hune ra vhona thaidzo dzi tshi aluwa/nana dzi tshi itiswa nga zwiwo zwo faranaho. Mathakheni ndi hone kha tshiuludza tsha mafhungo. Afha ndi hune dendele zwa mu nakela kana zwa mu vhifhela tshothe. Kha nganea iyi nyito i takuwaho yo vha na thuthuwedzo khulu kha u bveledza mathakheni.

Mbuno**Nyito i takuwaho**

- Thaidzo ya muta wa Vho-Luvhone i simuwa kha zwikolodo zwo dalesaho mudini wavho zwo vhangwaho nga mufumakadzi wavho Vho-Emeli.
- U lingedza u tandulula thaidzo iyi, Vho-Luvhone vho ya u hadzima tshelede ha Luambo, fhedzi vha sa i wane.

- Vho lingedza na u ya banngani u koloda masheleni, zwe vhutoto.
- Thuso vho i wana kha Dzhalagoma we a fhedza o vha dzhenisa nga t̃ho ho kha zwa vhugevhenga.
- Vha tendela na Vho-Emeli vha tshi rengisa zwidzidzivhadzi yunivesithi ya Venda he vha fhedza vho farwa vha bviswa nga tshandanguvhoni, vha bvela phanda na maitete avho a u rengisa mbanzhe.
- Vho-Luvhone vha reilela magevhenga vha tshi enda vha tshi tswa na u pwasha dzibannga vha tshi khou lwa na mulayo.

Mathakheni

- Dzhalagoma u humbula u ya u homboka kerekeni ya Kariious Ministries.
- Dzhalagoma u kwamiwa nga Muya Mukhethwa a vho rembuluwa a vho ambulula othe a zwiphiri zwe a vha a tshi ita na khonani dzawe.
- Vho-Luvhone, Vho-Emeli na khonani dzawe vha fhedza vho farwa nge Dzhalagoma a vha ambulula o no vha thanzi ya muvhuso.

Magumo

Muniwali o kona u bveledza nyito i takuwaho nga u shumisa Vho-Luvhone na Vho-Emeli a tshi itela u fhat̃a mathakheni a nganea iyi. Mathakheni ndi he ra vhona avha vhavhili vho no vha khakhathini i sa takuwiho nga niwambo wa zwikolodo na vhugevhenga.

[25]

KANA

TSHI DO LILWA – NE Phaswana

MBUDZISO YA 7 (MBUDZISO PFUFHI)

TSHIBVELEDZWA TSHA A

- 7.1 Mafhungo aya a t̃ana tshipida tsha nyito i takuwaho/u bveledza mafhungo.√ Muniwali u nea Vho-Emeli vha tshi khou shumisa tshelede nga ndila yo kalulaho lune zwa do vhangela muta wa ha Nethulwe zwikolodo.√ (2)
- 7.2 Ndimu iyi i t̃ana Vho-Emeli vhe mufumakadzi ane a takalela/funesa zwithu zwa maimo a ñtha nahone arali tshelede i hone i fanela u todelwa mushumo uri i shume i fhele/Ndi muthu ane a dzhiela vhaiwe vhatu fhasi.√√ (2)
- 7.3 U funesa madzanga na vuhovheleli zwi wanalaho afha zwi tutuwedza uri muta u fhedze wo didzhenisa kha zwa vhugevhenga he ha fhedza ho vha la t̃ho ho.√√ (2)
- 7.4 Ndi u sa kona u kaidza mufumakadzi wavho na u didzhenisa kha zwa vhugevhenga ngeno luvalo lwavho lu tshi vha hanedza/Khudano ya ngomu yo vhangela nga u d̃alesa ha zwikolodo zwine vha vho balelwa na u zwi badela.√√ (2)

7.5 Mafhungo e a bvelela kerekeni ya Kariious Ministries musu Dzhalagoma a tshi rembuluwa a thusedza uri ngoho i bvele khagala, Vho-Luvhone na vhashumisani navho kha zwa vhugevhenga vha fhedza vho farwa luḽa lupfumo lwe vha vha vho lavhelela lwa mbo ḽi bva mulomoni.√√ (2)

7.6 Kanzhi fhethu hune ha nga dziyuesithi ho tanganelana vhatu vha dzitshakatshaka dzo fhambanaho hune zwithu zwi ngaho vhuada, vhugevhenga, zwidzidzivhadzi na zwiḽwe zwi anzela u wanala hone, zwenezwo zwi tutuwedza Vho-Emeli uri vha dzhenelele kha fulo ḽa u rengisavho zwidzidzivhadzi.√√ (2)

7.7 - Dzhalagoma u olwa e muthu wa tshigevhenga.√ U hamboka vhatu.√
 - Huḽwe u olwa e muthu wa mbilu tshena ane a thusa vhaḽwe vhatu.√ U thusa Vho-Luvhone nga masheleni a u lifha zwikolodo.√
 - U dovha hafu a sumbedzwa e muthu ane arali fhungo ḽa Mudzimu ḽa mu kwama u a shanduka/rembuluwa a amba ngoho ya zwothe zwe a khakha.√ Musi a tshi rembuluwa kerekeni.√
 (Mbuno nthihi na thikhedzo nthihi i pfallaho) (2)

7.8 Muhumbulo muhulwane ndi wa uri u funesa zwithu zwa nḽha, vhugevhenga na vuhovheleli a zwi vhuedzi tshithu, zwi a wedza khomboni.√ Vho-Emeli vha funesa zwithu zwa maimo zwe zwa vhangela muḽa wa ha Nethulwe zwikolodo zwe zwa vha dzhenisa kha fulo ḽa vhugevhenga he ha ita uri vha farwe nga mapholisa.√√ (3)

7.9

Vho-Emeli	Luambo
Ndi mufumakadzi wa mphwamadzanga (mufumakadzi ane a funesa zwithu zwa maimo) na vuhovheleli, a sa ḽodi u tou shuma uri a wane zwivhuya/Vho-Emeli a vha thonifhi mulayo wa zwa mabindu.√	Luambo ndi munna ane a tou dishumela a wana zwo mu fanelaho/Luambo u a thonifha mulayo wa zwa mabindu.√

Ndi nga takalela Luambo ngauri u ḽa tsha biko ḽawe – ha tswi, ha tshili nga u hambela zwa vhaḽwe.√ (3)

7.10 Ee, Potgieter o vha e kha ngoho ngauri Vho-Luvhone vho vha vho no vha na zwikolodo zwinzhi lune a vha tei u engedza zwiḽwe ngauri vha khou balelwa u badela.√√

KANA

Hai/A thi tendelani nakwo, ngauri Potgieter u sumbedza u vha na muya wa tshitalula vhunga hu na vhaḽwe (vhatshena) vhane a vha koloda tshede.√√ (2)

7.11 Ee/Ndi a vha pfela vhuṭungu.

Ngauri zwe vha ṭangana nazwo zwa u farwa nga mapholisa zwi a vhavha na uri zwi ṭungufhadza vhana vhavho/vhuthu vhu ri funza uri muthu arali e khakhathini u tea u lilwa nae hu sa sedzwi uri o tou ḍivhangela thaidzo iyo.√√√

[Na huiwe u tenda hu pfallaho.]

KANA

Hai/A thi vha pfeli vhuṭungu.

Ngauri thaidzo ye ya vha wela vho tou i tendelela nga u sa kaidza mufumakadzi wavho ane a funesa zwithu zwa nṭha, zwa vho ḍisa zwikolodo muṭani zwe zwa vha dzhenisa kha fulo ḷa vhugevhenga he ḥa vha farisisa nga mapholisa.√√√

[Na huiwe u hanedza hu pfallaho.]

(3)
[25]

KANA

BULAYO ḸO ṬALIFHAHO – AW Magau**MBUDZISO YA 8 (MBUDZISO NDAPFU)**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoundu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoundu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoundu 1–2 u wana maraga 2

ADENDAMU

- Izwi hu tou vha mutheo wa u ṭola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi ṭola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga ṇekedza tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha masiatari a 28–29 musi vha tshi ṭola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Nyito i takuwaho ndi fhala hune ra vhona thaidzo dzi tshi aluwa/na dza tshi itiswa nga zwiwo zwo faranaho. Mathakheni ndi hone kha tshiuludza tsha mafhungo. Afha ndi hune dendele zwa mu nakela kana zwa mu vhifhela tshothe. Kha nganea iyi nyito i takuwaho yo vha na thuthuwedzo khulu kha u bvedza mathakheni.

Mbuno

Nyito i takuwaho

- Henefha Vho-Lugisani vho thoma u vhengiwa nga vhafunzi Vho-Sam Mamidze.
- Vho-Lugisani vha dovha hafhu vha vhengelwa uri vho amba uri Vho-Marita mufumakadzi wa Vho-Mamidze ndi vhone vho lumaho Vho-Mmbi, hu si mmbwa Maphangule.
- Vho-Lugisani vha dovha hafhu vha vhengelwa mafhungo a Ratshilumela Budzwa we a pfi o via Tshiwandalani niwana wa Vho-Mandiwana ngeno zwi si zwone; hu uri Tshiwandalani o tou divhulaha. Vho-Lugisani afha vho sumbedza uri Ratshilumela Budzwa ha na mulandu ngauri musu uyo o vha o no farwa.
- Vho-Lugisani vho mbo iswa Dovhoni u vha mukoma wa Vho-Nyamalwela Singo. Henengei vho mbo thoma u bvedza shango, vha fhedza vho vhengelwa na zwenezwo.
- Vho gwisa madi vha fhedza vha ya Johannesburg u toda tshelede ya u fhata tshikolo na kiliniki, he vha i wana.
- U shuma ha Vho-Lugisani ho vhaisa Vho-Mamidze, Vho-Mandiwana na Vho-Mukhotho, vha fhedza vho vha lutanya na Vho-Nyamalwela Singo nge ha pfi vha khou vhang vuhosi.

Mathakheni

- Mathakheni ndi he ra vhona Vho-Lugisani zwo vha vhifhela tshothe, fhedzi vha di isa phanda na u lwisa u tandulula thaidzo.
- Vho-Lugisani vho vhengiwa nga Vho-Mphaga vha tshi vhona unga vha khou vha dzhiela shango na vhatanuni vhavho.
- Vho do niwalelwa vhurifhi ha u pandelwa shangoni lwe vha vho vhulahlwa na niwana wavho Mukandangalwo.
- Vho-Lugisani vha fhedza vho wanala uri a vha na mulandu, hu tou vha na tshikwekwe tsho itwaho nga Vho-Mamidze, Vho-Mukhotho na Vho-Mandiwana.
- Vho-Lugisani vha fhedza vho vhumbiwa u vha khosi ya Dovhoni, vhadziatshimbevha vha pandelwa.

Magumo

Muñwali o kona u bveledza nyito i takuwaho a tshi itela u khwaṭhisedza maṭhakheni a nganea iyi. Vho-Lugisani sa muanewa dendele ndi vhone vhe bugu ya ḍisendeka khavho, vho pfesa vhuṭungu vha fhedza vho vha mukundi nge vha vhwewa vuhosi. Nangoho ngoho i kunda vivho.

[25]

KANA**MBUDZISO YA 9: *BULAYO LO TALIFHAHO* – MBUDZISO PFUFHI****TSHIBVELEDZWA TSHA B**

- 9.1 Mafhungo a ṭana nyito i takuwaho. ✓
Ngauri afha ndi hone hune ra vhona thaidzo ya u ita vhumbulu ha u vha isa Vho-Lugisani i tshi aluwa yo livha maṭhakheni a nganea iyi. ✓ (2)
- 9.2 Ndimu iyi i ṭana Vhafunzi Vho-Mamidze vha muthu o ḍalaho muya wa tshimbevha na vhukwilav/ musu vha tshi lukela Vho-Lugisani maano mavhi. ✓ (2)
- 9.3 Tshipida itshi tshi thusedza uri ri zwi vhone zwa uri uvhu vhukwila he ha lukwa afha ho fhedza ho bvela khagala, nge vhaluki vhaho vha vhonwa mulundu musu tshiphiri tsho no wanala. ✓✓ (2)
- 9.4 Tshine tsha khou vhangana khudano ndi tsha uri Vho-Lugisani vha dzhia tsheo dzavhudi khoroni lune ha vho takaleleswa vhone u fhirisa Vho-Mandiwana na khonani dzavho/Vho-Lugisani vha ima na ngoho ine Vho-Mandiwana na khonani dzavho vha sa i fune/Vha ḍisa mveledziso shangoni lune vhatiavivho vha kombetshedzea u vha vhangana. ✓✓ (2)
- 9.5 Muvhundu wa Dvhoṅoni u kule na musanda/thavhani Mphagane ho vha hu songo bvela phanda, zwino u isa Vho-Lugisani fhethu hafho ho vha u vha shela bada (u pandela/dzumba) uri vha si tsha vha na vhukwamani na khoro khathihi na vhangaphanda hayo, na u thivha u bvelela havho. ✓✓ (2)
- 9.6 Khoroni ndi hone hune ha sengiswa milandu na u dzhia tsheo dzo teaho. ✓
Mafhungo a u dzhia tsheo dzo teaho a vhangisa Vho-Lugisani nga Vho-Mamidze na khonani dzavho. ✓ (2)
- 9.7 - Vho-Lugisani vho olwa vhe munna ane a tshea milandu a sa kombamisi. ✓ Milandu ya Sandani/Phundulu. ✓
- Muthu wa u kondolela zwi vhavhaho vha lindela u swika ngoho i tshi bvela khagala. ✓ U pandelwa/vhulahlwa ṅwana. ✓
- Muthu wa u funa mveledziso ya shango. ✓
- Muthu ane a kona u langa mabindu awe na u kunga vhabindudzi. ✓ U vhidza vhoramabindu. ✓

[Mbuno nthihi na thikhedzo i pfalaho] (2)

- 9.8 Muhumbulo muhulwane ndi wa uri ngoho a i kundwi nga mazwifhi, vivho na vhutshivha.√ A si zwavhudi u vhamba maano mavhi u tshi itela u vhaisa muiwe muthu, zwi fhedza zwo humela murahu kha iwe mune. Vhafunzi Vho-Mamidze na khonani dzavho vha vhenga, vha tshivha na u vhambela Vho-Lugisani maano mavhi, vha vho sala vhe vhone vho dzhenaho khakhathini/khomboni.√√ (3)
- 9.9 Kutshilele kwa Vho-Mukhotho kwa u zwifhela Vho-Lugisani kha vhothovhela Mphaga zwauri vha muvhi kwo thusedza uri magumoni a nganea iyi hu wanale ngoho ya uri mupomokwa ha na mulandu.√√√ (3)
- 9.10 Ee/Kwo tea, ngauri vhatu vha ngaho Vho-Mamidze na khonani dzavho vhane vha vhangela vhaiwe vhatu mifhirifhiri/tshimbevha/vengo/vivho na vhutshivha vha hone vhutshiloni lune ri tea u zwi tangedza ra tshila navho.√√√

KANA

Hai/A ku tangedzei, ngauri u vhambela muiwe muthu maano mavhi a zwo ngo luga na uri zwi vhaisa ane a khou itelwa tshikwekwe. Muthu ane a vhambela muiwe maano mavhi kanzhi u fhedza o wela khakhathini sa zwe Vho-Mamidze na khonani dzavho vha tanga nazwo musi vha tshi vho lifhiswa na u pandelwa shangoni nga nthani ha tshimbevha tshavho tsha u pomoka Vho-Lugisani.√√√ (3)

- 9.11 Ee/Ndi a vha pfela vhutungu.
- Vho-Lugisani vho shatwa matope a u ri vha khou vhanganga vuhosiv
  - Vho pfi kha vha pandelwe shangoni.√
  - Vho tshila vhe fhasi ha mutsiko wa u sa tangedzwa nga vhatu na vhothovhela.√
  - Vho vhulahlwa niwana.

[Zwiraru fhedzi]

KANA

Hai/A thi vha pfeli vhutungu

- Vho-Lugisani vho fhedza vho wanala uri a vha na mulandu, tshigwevho tshi vhavhaho tsha vho newa Vho-Mamidze na khonani dzavho lune zwi a fhodza mbilu ya o khakhelwaho. √√√

[Na zwiwe zwi pfallaho.]

(3)
[25]

KANA

MAFELADAMBWA – NE Sigogo**MBUDZISO YA 10 (MBUDZISO NDAPFU)**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2
- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha masiatari a 28–29 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Nyito i takuwaho ndi fhala hune ra vhona thaidzo dzi tshi aluwa/nana dzi tshi itiswa nga zwiwo zwo faranaho. Mathakheni ndi hone kha tshiuludza tsha mafhungo. Afha ndi hune dendele zwa mu nakela kana zwa mu vhihela tshothe. Kha nganea iyi nyito i takuwaho yo vha na thuthuwedzo khulu kha u bveledza mathakheni.

Mbuno**Nyito i takuwaho**

- Nyito i takuwa kha saga la mmbwa yo faho ye ya wanala giratshini.
- Thaidzo ine Mawela a vha nayo ndi ya vhutendatenda kha zwa vhuloi.
- Zwiwo zwothe zwa nyito i takuwaho zwi mona nae:
  - Mawela u sokou welawela mafhungo ane a si a divhe. Sa kha mafhungo a vhuloi e a pfa Vho-Matodzi vha tshi khou amba na mme awe Vho-Sara.
  - U tenda uri saga le la vha li na mmbwa yo faho a si mmbwa ndi phele.
  - U vhenga Vho-Maemu a tshi ri ndi muloi, vha mu gadisa phele vhusiku.
  - U todelo Vho-Maemu makhomurethe uri vha mu thuse kha u vha fhisedzela ngomu nduni.

Mathakheni

- Afha Mawela zwi a mu vhifhela:
  - U dodoma vhusiku na tshigubu tsha pitirolo a tshi toda u fhisedzela Vho-Maemu nduni.
  - U fhedza o farwa nga mapholisa.

Magumo

Muniwali o kona u ri bveledzela nyito i takuwaho a tshi itela u fhatu mathakheni. Mawela u vhonele vhukuma kha nyito i takuwaho u swika mathakheni a bugu iyi. U fhedza o farelwa u didzhenisa kha mafhungo ane a sa a divhe nga mulandu wa vhutendatenda kha zwa vhuloi.

[25]

KANA**MBUDZISO YA 11: MAFELADAMBWA – MBUDZISO PFUFHI****TSHIBVELEDZWA TSHA C**

- 11.1 Mafhungo aya a andadza tshipida tsha nyito i takuwaho/U bveledza mafhungo.√
Thaidzo ndi hone i tshi khou thoma u hula u ya mathakheni a nganea iyi, dzila khonani dzi somolanaho zwa hanwani dzi vho shanduka mmbwa dza matula.√ (2)
- 11.2 Vho-Sara vha tanwa vhe muthu ane a sinyutshela khonani yawe kha zwithu zwine a vha na vhanzi nazwo. Vho-Sara vha dovha hafhu vha olwa vhe muthu a re na vhutendatenda kha zwa vhuloi. Vho-Sara ndi muthu a sa koni u dzumbama arali o sinyutshela muthu.√√ [Zwivhili fhedzi.] (2)
- 11.3 Mafhungo a u sinyutshela Vho-Maemu kha samba line vha khou itelwa la vhuloi a thusedza u anetshela zwa phanda kha zwa bvelela musi vha tshi toda u fhiselwa ndu nga makhomoretthe e a rambiwa nga Mawela.√√ (2)
- 11.4 Khudano i khou vhangwa nga musi Vho-Sara vha tshi vho vhangwa Vho-Maemu vha tshi ri vha muloi ane a khou lowa nwana wavho.√√ (2)
- 11.5 U wanala ha saga li re na mmbwa yo faho zwi tutuwedza Mawela uri a vho humbula u fhisela vha muta wa ha Lialama nduni, he a vho farwa nga mapholisa.√√ (2)
- 11.6 U ya ha Vho-Matodzi nangani zwo vhangela Vho-Maemu thaidzo ya u pomokwa vhuloi nga khonani yavho Vho-Sara. √√ (2)

- 11.7 Vho-Sara ndi mulutanyi.√ Ndi vhone vha pomokaho khonani yavho Vho-Maemu uri ndi muloi, vha nanisa vengo le la fhedza lo dzhenisa Mawela khomboni.√
[Na zwiñwe zwi pfallaho]. (2)
- 11.8 Mulaedza muhulwane ndi wa uri vhatu kha ri litshe zwa vhutendatenda kha dziñanga na zwa vhuloi ngauri zwi fhedza zwo lutanya vhatu kana zwa vha dzhenisa khakhathini.√√ (2)
- 11.9 Vhafunzi Vho-Sedzani vho bvisela khagala uri saga le la wanala li na mmbwa giratshini lo disa hani vhunga vho zwi vhona. Izwi zwa vho shandukisa mihumbulo yotho ye vhatu vha vha vhe nayo, vha vho divha ngoho vhunga tshiphiri tsho bvula khagala, vhapomokwa ha vha u tamba havho. √√√ (3)
- 11.10 Ee/Ku a tangedzea.
Kutshilele kwa Vho-Ramasunzi ku a tangedzea ngauri ndi munna a sa tendi kha zwa vhuloi.√ Sa thoho ya muḏi, munna avha arali muḏini ha vha na thaidzo vha a dzika vha lindela ngoho ya mafhungo i tshi bvula khagala. Ndi zwavhuḏi uri kha lushaka muthu a sa tutuwedze dzikhakhathi.√√ (3)
- 11.11 Hai/A thi mu pfeli vhutungu.
Ngauri Mawela u dzhenelela kha vhuloi ngeno e niwana nge a tou pfa Vho-Sara vha tshi khou amba na Vho-Matodzi. Mawela u didzhenisa kha fulo la u ramba makhomotho uri vha fhise muḏi wa Vho-Lialama zwe zwa fhedza zwo mu farisisa a fhedza o gwevhiwa miñwaha wa fumbilimbili.√√

KANA

Ee/Ndi a mu pfela vhutungu, ngauri o tou tutuwedzwa nga vhatu vhahulwane/ngauri ha ngo tsha kona u isa pfunzo dzawe phanda.
[Na zwiñwe zwi pfallaho.]

(2)
[25]

MBUDZISO YA 12: KHUVHANGANYO YA FOLUKULO – MBUDZISO NDAPFU**ZWIBVELEDZWA ZWA D-F**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoundu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoundu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoundu 1–2 u wana maraga 2
- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha masiatari a 28–29 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Muhumbulo muhulwane ndi zwine muñwali a tama ri tshi guda zwone nga mañwalwa a sialala. Muñwali u shumisa ngano, zwikhodo, mirero na maambe u tsivhudza vhathu uri vha divhe nga ha vhubvo havho na u gudisa vhathu matshilele kwao.

Mbuno

- Nga lungano lwa *U swika ha Vhavenda kha la Afurika Tshipembe*, muñwali u ri tsivhudza nga vhubvo ha Vhavenda hune henefho a sumbedza uri Vhavenda vha bva Afurika Vhukati.
- Muñwali u dovha hafhu a ri tsivhudza nga ha mipfuluwo ya Vhavenda hune ra pfa uri vho pfuluwa vha tshi bva Afurika Vhukati vha pfulutshela kha la Matshona (Zimbabwe), u bva afho vha fhirela Dzata hune na namusi vha wanala hone.

- Lungano ulu lu dovha lwa ri tsivhudza kana uri vhudza nga ha vharangaphanda (Mahosi) vha Vhavenda. Khosi ye ya simuwa na Vhavenda ndi Mambo, a tevhelwa nga Bele-*la-Mambo* (Dambanyika), Dyambeu, Ramabulana, Patrick Mphephu u swika kha Toni Mphephu ane zwino ndi ene khosi ya Vhavenda vhothe. U divha izwi zwi itisa uri hu si vhe na mivhango i bveledzaho pфирipfiri, khathihi na u dihudza kha lushaka nga u divha vhubvo ha Khosikhulu ya Vhavenda.
- Lu ri tsivhudza nga hune Vhavenda vha wanala hone hune ha vha Devhula ha Afrika Tshipembe, vunduni la Limpopo na kha mañwe mavundu a ngaho Gauteng, Mpumalanga na North-West.
- Nga tshikhodo tsha **Vhalaudzi vha Lwamondo**, muñwali u tama u tsivhudza vhatu uri a lwaho na Vhalaudzi u fanela u vha o khwatha.
  - Tshi dovha tsha bvisela khagala matshilele a uri muthu wa tshifumakadzini a si ene ane a tea u dzhia tsheo kana u ranga lushaka phanda, u pfa nga vha tshinnani.
  - Tshi dovha tsha bvisela khagala uri muthu u tea u diimisa nga ethe vhutshiloni.
  - Tshi tutuwedza vhatu uri vharangaphanda vha tea u thonifhiwa na u shumisana, u tevhedza mvelele, u vha vhashumi vha biko vha sikelaho na vhañwe vhatu mishumo.
  - Tshikhodo hetshi tshi divhadza hune Vhalaudzi vha tumbuka (bva) hone hune ha vha Lwamondo, tshi tutuwedza vhatu uri ndi zwa ndeme uri vhatu ri divhe vhubvo hashu.
- Murero wa u thoma, ***Mudi ndi vhatu, matanzu ndi madagala***: Muñwali u tana ngoho ya uri tshi todeaho ndi vhuthu, hu si thundu. Vhavenda na Vhalaudzi vha Lwamondo vho pfuma vhuthu.
- Murero wa vuvhili, ***Tshivheaho mudi ndi khana, zwitshela zwi fhaladza mudi***: Muñwali u tama u tsivhudza uri muthu u fanela u kondelela u fara zwiphiri, a si vhuye e zwi munyu a tshi itela u thivhela dzikhakhathi. Zwo rali na kha Vhavenda na Vhalaudzi vha Lwamondo. Muvenda ha ambi tshawe, u na tsha khanani.
- Murero wa vhuraru, ***Thovhela ndi mma ndi-a-da-ndi-a-da riwana a bebwa a vhuya a tshimbila***. Muñwali u tama u tsivhudza vhalanda uri mahosi a anzela u fhulufhedzisa zwithu zwine a sa do zwi ita. Zwo ralovho na kha mahosi a Vhavenda na Vhalaudzi vha Lwamondo. Zwi tutuwedza u fhulufhedzana na u tenda kha la matshele/zwi daho.
- Liambele la u thoma, ***U vha na tshivhindi***. Muñwali u tana uri vhatu vha songo vha na nyofho. Zwo rali kha Vhavenda na Vhalaudzi vha Lwamondo. Vho lwa dzinndwa vha sa ofhi, vhe mihaga.
- Liambele la vuvhili, ***U vha na tshinwa***. Muñwali u tana u sa pfela muñwe muthu vhutungu. Zwo rali kha Vhavenda na Vhalaudzi vha Lwamondo arali vhe nndwani, na musi vha tshi thuba dziñwe tshaka na u vha dzhiela mashango avho.

- Liambele la vhuraru, *Ndi muya-murwelahothe*. Muñwali u tama u tsivhudza vhatu uri kanzhi vharangaphanda vha ima vhukati vha si dzhie sia. Zwo rali na kha mahosi ashu a Vhavana na a Vhalaudzi vha Lwamondo. Izwi zwi ita uri ha si vhe na u kokodzelana na dzikhakhathi shangoni.

Magumo

Muñwali o kona u shumisa mañwalwa a sialala (lungano, tshikhodo, mirero na maambe) u tsivhudza vhatu uri vha divhe vhubvo na u kona u tshila nga ndila i tangedzeaho zwitshavhani zwavho. [25]

MBUDZISO YA 13: *KHUVHANGANYO YA FOLUKULO* – MBUDZISO PFUFHI

TSHIBVELEDZWA TSHA G: LUNGANNO

- 13.1 Marangaphanda a lungano/u vhudza vhatsheshelesi uri u khou thoma u anetshela lungano u itela uri a thetshelesiwe na u bvumelwa.√√ (2)
- 13.2 Ndi khudano ya nda ngauri munna o shumisa maanda u dzhiela mutukana zwiliwa ngeno ene a sa todi u mu fha/ngauri makhadzi vho shumisa mbiti nga u vha mu lifhedza nga u mu lumisa nga notshi. √√ (2)
- 13.3 Munna o vha a sa divhi uri ngomani hu na notshi ngeno makhadzi vha tshi zwi divha, ene o ita maitete a maduvha a vho fhedza o luñwa nga notshi a lovha.√√ (2)
- 13.4 Muhumbulo muhulwane ndi wa uri u vhaisa muñwe muthu, u vha na tseda na u sa funa vhaiwe zwi a wedza muthu khomboni na u mu vhulaisa sa zwo iteaho kha munna o bulwaho afho lunganoni. √√ (2)
- 13.5 Vhudipfi ndi ha u sinyuwa,√ nga u vha lwisa u bvisa mutukana ngomani vha panga notshi vha tshi khou itela u lifhedza zwe nwana wa khaladzi avho a itwa. √ (2)
- 13.6 Munna uyu u taniwa sa muthu a re na tseda, tshituhu, mbilu mmbi, vhutshivha na u sa vhavhalela vhaiwe vhatu/u humbulela ene muñe fhedzi. √√ (2)
- 13.7 Hai, a thi mu pfeli vhutungu ngauri na ene o vha a tshi khou vhaisa mutukana a sa mu vhavhaleli ngeno a si na mulandu. √√ (2)

TSHIBVELEDZWA TSHA H: TSHIKHODO

- 13.8 Lushaka lwa ha Tshikovhi a lu na vhutshivha/tseḁa, lu a tenda u kovhekana zwithu na vhaḁwe na u sa vha na gonobva zwi tshi ḁa kha sia ḁa u thusa. √√ (2)
- 13.9 Murendi u khou tsivhudza vhatu uri vha songo tshimbila vhusiku vha tshimbile ḁi kha ḁi vhonadza ngauri vha nga dzhena khomboni/khakhathini/u hambokwa/u huvhadzwa/u vhulawa.√ Vhatu ri tea u thusana hune zwa konadzea. Vhatu ri so ngo tshila nga u dina vhaḁwe, ri tshile nga mulalo. √√ (2)
- 13.10 U ri vhudza uri vha ha Tshikovhi ndi mahosi. Vha na dzofha ḁa vuhosi.√√ (2)
- 13.11 - Lu a tamisa ngauri a lu na vhutshivha√
- Lu a ḁea zwivhuya zwine zwa thusa vhatu lini na lini.√
- A vha levheli vhaḁwe vhatu.√
- Vha na vhuwawho.√
[Zwiraru fhedzi] (3)
[25]

TḁANGANYELO YA KHETHEKANYO YA B: 25**NA**

KHETHEKANYO YA C: DIRAMA**HA U TSA NDI HA U GONYA: VHA BANDA NGAYO – NA Milubi****MBUDZISO YA 14: HA U TSA NDI HA U GONYA – MBUDZISO NDAPFU**

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15.

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10.

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2
- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha masiatari a 28–29 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Muhumbulo muhulwane ndi zwine muñwali a toda vhavhali vha tshi divha/guda zwone nga mafhungo a dirama yawe. Vhabvumbedzwa ndi vhatambi vhane muñwali a shumisa u bveledza mafhungo a dirama yawe. Kha dirama iyi, muñwali u shumisa Vho-Marole u bveledza muhumbulo muhulwane wa uri vhumbulu vhu a dzhenisa muthu khakhathini.

Mbuno

- Diramani iyi Vho-Marole vha renga goloi dzi sa tshimbilelani na muholo wavho wa vhudededzi lwe vhaiwe vhadededzi vha vho thoma u vha na mbudziso nazwo.
- Vho-Marole vha rengela ñwana wavho tshaini na watshi dza u dura.
- Vho-Marole vha itela ñwana wavho phathi khulu, ye khayō vha mu ñea na mpho ya goloi.
- Vho-Marole vha lušana na mufumakadzi musi vha tshi khou vha kaidzela u lema vhana.
- Vho-Marole vha shumisa ñwana u vhambadza zwidzidzivhadzi.

- Nwana wa Vho-Marole u a farwa, ha mbo di vha u bvela khagala ha tshiphiri tsha tshiko tshine vha wana khatsho tselede nnzhi.
- Afha ndi he ha sumbedza dendele zwo mu vhifhela tshothe nge Vho-Marole na vhone vha vho fhedzisela vho farelwa milandu yavho.

Magumo

Munwali wa dirama iyi o kona u shumisa mutambi Vho-Marole u disa khaidzo ya kutshilele ku songo daho uri ku a wedza khakhathini.

[25]

KANA

MBUDZISO YA 15 (MBUDZISO PFUFHI)

HA U TSA NDI HA U GONYA: VHA DILINDE – NA Milubi

TSHIBVELEDZWA TSHA I

15.1 Wanani ndi tshipwashamidi/tseramisiamedzo/u na maoto malapfu/ha thonifhi mita ya vhaiwe.√√

[Na zwiwe zwi pfallaho.]

(2)

15.2 Khudano ya nga ngomu i simuwa musi Funani o wana uri Wanani u na vairasi ya Aids, ene a thoma u disola a tshi vho elelwa zwe a tangana nae lwa vhudzekani musi ula vhe khosoni.√√

(2)

15.3 - Mafhungo aya a dzumbulula tshifhinga tsha zwino hune vhatu vha mbeu ya tshifumakadzi vha vha na ppanelo ya u ambisa vhanna.√
 - U shumiswa ha phurodzhekitha na khomphyutha zwi tana tshifhinga tsha zwino hune ha shuiwa nga thekhinolodzhi.√
 - Kuvhusele kwa u shuma nga dzidiphathimennde ndi maitele a tshizwinozwino.√

[Zwivhili fhedzi.]

(2)

15.4 Mafhungo e nda vhalala a tana tshipida tsha mathomele.√ Afha ndi hune mafhungo a dirama iyi a khou thoma. Ndi hune ra wana Funani a tshi khou vhangelwa thaidzo ya u emulwa nga Wanani.√

(2)

15.5 Vho-Thina ndi mufumakadzi ane a fulufhedzea, a dovha a funa/thogomela munna wavho, ngeno Funani e munna a sa fulufhedzei kha mufumakadzi nge a vho edela na Wanani musi e khosoni.√√

(2)

- 15.6 Mulaedza ndi wa uri vhanna na vhafumakadzi kha vha fhulufhedzee, nga maanda zwi tshi kwama lufuno/mbingano.√√
[Zwivhili zwi pfallaho.] (2)
- 15.7 Kuambele kwa Wanani ku tana vhudipfi hawe ha u takalela/funa/emula/kungea nga mbumbo ya Funani, lune a vho tama u dzhena nae kha vhushaka ha zwa vhudzekani.√√ (2)
- 15.8 Muñwali u shumisa ndango ya tshitedzhi a tshi itela u sumbedza uri Wanani na Kani vha khou sola Funani lune a vha todi zwi tshi pfala.√√ (2)
- 15.9 Mafhungo ane avha vhavhili vha vha vha tshi khou amba a u kunga Funani o fhedza o bvelela,√ nge vha vho mu nwiswa halwa a vho fhedza o edela na Wanani lwa vhudzekani.√
Funani o fhedza o wana uri Wanani we a ita nae zwa vhudzekani u na vairasi ya AIDS.√ (3)
- 15.10 Hai/A thi tendelani nakwo.
Ngauri zwi tana kutshilele/maitete a sa tangedzei tshitshavhani na kha mvelele. Wanani o vha tshi divha uri u na vairasi ya AIDS ine a nga i pfukisela kha Funani. Kuitele uku ku ri dzumbululela uri Wanani ndi muthu a si na mvumbo/mikhwa yavhudi/a sa vhavhaleli vhañwe vhatu.√√√ (3)
- 15.11 - Ndo vha ndi tshi do hana u dzheniswa tshikwekweni tsha zwa vhudzekani vhu songo tsireledzeaho.√
- Ndo vha ndi tshi do ya u tolwa uri a tho ngo tangana na vairasi ya AIDS na, lune arali nda wanala ndi nayo ndi nga shumisa dzilafho lo teaho.√
- Ndi nga zwi tangedza nda bvela phanda na vhutshilo.√
- Ndi nga eletshedza mufumakadzi wanga uri na ene a ye u tolwa vairasi iyi.√
- Ndi nga vhudza mufumakadzi wanga ngoho ya zwe nda ita, nda mu humbela pfarelo.√
[Zwiraru fhedzi zwi pfallaho.] (3)
[25]

KANA

MBUDZISO YA 16: MBUDZISO NDAPFU***MILOMO YA NUKALA – NP Nefefe***

KHA VHA DZHIELE NZHELE: Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

Maraga dza mbuno: 15.

Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10.

Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoundu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoundu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoundu 1–2 u wana maraga 2
- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la 28 musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

Marangaphanda

Muhumbulo muhulwane ndi zwine muṅwali a toḁa vhavhali vha tshi divha/guda zwone nga mafhungo a dirama yawe. Vhabvumbedzwa ndi vhatambi vhanḁ muṅwali a shumisa u bveledza mafhungo a dirama yawe. Kha dirama iyi muṅwali u shumisa Vho-Bukuṭa u bveledza muhumbulo muhulwane wa uri u tambudza vhana na mufumakadzi zwi dzhenisa muthu khakhathini, nahone ndi u kandekanya/pfuka pfanelo dza vhana na vhafumakadzi kha lifhasi la zwino.

Mbuno

- Diramani iyi Vho-Bukuṭa vha tambudza Ntshengedzeni lwa vhudzekani.
- Vho-Bukuṭa vha dzulela u rwa na u semekanya Tsumbedzo a songo khakha tshithu, hu u itela uri a si vhe tsini na Ntshengedzeni, ngauri a nga do vhonelela vhuḁa vhune vha khou ita. Tsumbedzo ene u sumelela kha mme awe nga ha u sa farwa hawe zwavhudi nga khotsi awe.
- Vho-Bukuṭa vha dovha vha ita uri Vho-Takalani vha vhe kule na Ntshengedzeni ane a vho sumbedza a si na mutakalo.
- Vha-Bukuṭa vha bvela phanda na u tambudza Ntshengedzeni lwa vhudzekani zwa vho ita uri a si tsha shuma zwavhudi tshikoloni, a vho dzula o edela, a si tsha thetshelesa, na u dzulela u lila musi e ngomu kilasini.

- Ndi he mudededzi Vho-Ramuntswu na thohoyatshikolo Vho-Raiwedzi vha vhidza vhabebi vhawe. Vho-Bukuṭa vha sema vhadededzi uri vha dibvise kha mafhungo a muḍi wavho.
- Zwiito zwa Vho-Bukuṭa zwo ita uri Ntshengedzeni a shavhele ha makhadzi wawe Vho-Mutshekwa. Vho-Bukuṭa vha mu tevhela vha fhedza vha mu rwela henengei.
- Ntshengedzeni u lingedza u divhulaha nga u dikuyela mabodelo e tshikoloni nga nthani ha u tambudzwa nga Vho-Bukuṭa.
- Ngoho i vhonala musi Ntshengedzeni e ha mushumelavhapo he a fhedza o bula uri khotsi awe vha khou mu tambudza lwa vhudzekani. Mafhungo aya a akhamadza na u sinyusa mme awe. U iswa sibadela u tolwa, a wanala e na thumbu.
- Vho-Takalani vha vhudzisa Vho-Bukuṭa nga ha mafhungo a vhuada he vha ita kha nwana wavho. Vho-Bukuṭa vha rwa Vho-Takalani.
- Mafhungo o do vhifha tshothe musi Vho-Bukuṭa vha tshi farwa nga mapholisa, vha livhana na milandu yavho.

Magumo:

Muṅwali o kona u bveledza muhumbumbulo muhulwane nga u shumisa Vho-Bukuṭa sa vhone muanewa dendele diramani iyi. [25]

MBUDZISO YA 17: MILOMO YA NUKALA – MBUDZISO PFUFHI

TSHIBVELEDZWA TSHA J

- 17.1 Muṅwali u bveledza Vho-Bukuṭa sa khotsi wa tshituhu a si na lufuno kha vhana vhawe, ha thonifhi mufumakadzi wawe.√√ (2)
- 17.2 Khuḍano ya ngomu kha Ntshengedzeni i simuwa nga murahu ha musi Vho-Bukuṭa vho mu tambudza lwa vhudzekani√ lwe zwa vho dzula zwi thaidzo ine a nga si kone u i vhudza muṅwe muthu.√ (2)
- 17.3 Ndi tshifhinga tsha zwino hune vhafumakadzi vha vha na pfanelo dza u bvisela khagala vhupfiwa na kuvhonele kwavho vha sa ofhi tshithu.√√ (2)
- [Na zwiṅwe zwi pfallaho.] (2)
- 17.4 Tshipida itshi tshi tana nyito i takuwaho/u bveledza mafhungo.√ Vho-Bukuṭa vha vhonala vha tshi khou nana u alusa vengo kha Tsumbedzo, lune zwa divhonadza zwavhudi u hula ha thaidzo ya u tambudzwa ha vhana.√ (2)

- 17.5 Vho-Takalani ndi mufumakadzi ane a funa vhana vhawe lune vha sa t^ode vhana vhavho vha tshi tambudzwa.√ Vho-Bukuta ndi munna ane a tambudza vhana na mufumakadzi.√ (2)
- 17.6 A rumela mulaedza wa u kaidza vhokhotsi uri vha songo tambudza vhana na vhafumakadzi ngauri zwi a farelwa na u nyadzisa/u tusa tshirunzi tsha muthu kha tshitshavha/Muthu ha ngo tea u khuba zwithu arali a tshi khou tambudzwa lwa vhudzekani ngauri zwi a dzhenisa khomboni.√√ (2)
- 17.7 Kuambele kwa Vho-Takalani afho mafhungoni ku sumbedza uri vha sinyutshela/vhenga Vho-Bukuta, ngauri vha khou hamba/sema na u rwa Tsumbedzo hu si na tshe a tshinya tshone.√√ (2)
- 17.8 Muñwali o shumisa ndango ya tshiteidzhi a tshi itela u sumbedza nyito ya tshituhu ine ya khou bveledzwa nga Vho-Bukuta ya u rwa Tsumbedzo, u itela uri vhavhali vha kone u vhona u vhifha ha zwiito/tambudza hu re diramani iyi.√√ (2)
- 17.9 Nyambedzano iyi ya u sumbedza u sa andana ha Vho-Takalani na Vho-Bukuta yo vhonevho na kha mathakheni musu tshiphiri tshi tshi bvela khagala, vhuvhili havho vha vho fhambana/semana na u rwiwa ha Vho-Takalani u swika mapholisa a tshi dzhenelela, a vho fara avha vha munna.√√√ (3)
- 17.10 Ee/Ndi a tendelana nayo.
Ngauri vhukhaki he Vho-Bukuta vha vhu ita ho vha ho hulesa lune tshigwevho tsha vhutshilo havho hothe vhe dzhele tsho vha tea,√ ngauri vho rwa na u ita vhutudzi ha u tambudza niwana wavho lwa vhudzekani u swika a tshi vhifha muvhilini, zwi mbo tou lwa vhukuma na milayo ya fhano Afurika Tshipembe.√√ (3)
- 17.11 - Ndo vha ndi tshi do hambela u vha na mutangano na khotsi anga uri ri tandulule thaidzo i re vhukati hashu.√
- Ndo vha ndi tshi do vhidza vhatu vahulwane kha lushaka uri vha de vha thuse nga u amba na khotsi anga uri vha ri fare zwavhudi sa vhana vhavho.√
- Ndo vha ndi tshi do vhiga mafhungo a u tambudzwa hanga kha vha mulayo/vhashumelavhapo.√
- [Zwiraru fhedzi zwi pfallaho.] (3)
[25]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA C: 25
MARAGAGUTE: 80

KHETHEKANYO YA A: RUBRIKI YA U TOLA MAANEA A LITHERETSHA – MBUDZISO NDAPFU: VHURENDI [MARAGA: 10]

Khritheria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili Tshone	Vhukoni ha vhukati/ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
ZWI RE NGOMU	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwaḥisedza nga vhuṭanzi na kupfesesele kwa tshibveledzwa MARAGA 7	- Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho - Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwaḥisedzo yo dziaho u bva kha tshirendo - U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa liṅwalwa (vhurendi) na tshirendo	- U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone - Phindulo ndi yo faredzaho zwidodombedzwa zwi khagala - Mbuno dzi pfadzaho dzo nekudzwa, naho dziṅwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika henefho - U pfesesa ha lushaka lwa liṅwalwa (vhurendi) na tshirendo	- Tsenguluso i fushaho/linganelaho ya thoho - Hu na dziṅwe mbuno dzavhuḍi dzi tikedzaho thoho - Naho dziṅwe dza mbuno dzo tikedzwa, hu ḍi vha na vhuṭanzi vhu sa tendiseiho - U pfesesa ha mutheo ha lushaka lwa liṅwalwa (vhurendi) na tshirendo	- Tsenguluso ya thoho i sa fushi - Hu na tshaedzo khulwane ya mbuno dzi tikedzaho thoho - Kupfesesele kwa fhasi kwa lushaka lwa liṅwalwa (vhurendi) na tshirendo	- A hu na u pfeseswa ha thoho - A hu na thikhedzo u bva kha tshirendo - Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa liṅwalwa (vhurendi) na tshirendo
TSHIVHUMBEO NA LUAMBO	- Tshivhumbeo tsho lunzhedanaho tshoṭhe - Mbuno dzo lundwa tshidele nahone dza bveledzwa zwi khagala tshoṭhe - Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a ṭokonya, nahone zwo lulama - A hu na vhukhaxhi vhu vhonealaho ha girama, mupeleṭo na zwiga zwa u vhalala	- Tshivhumbeo tshi re khagala na mbuno dzi tevhelelanaho lu pfadzaho - Thevhekano ya mbuno i a pfadza - Luambo, thouni na tshitaela vhuṅzhi zwo lulama	- Hu ḍi vha na vhuṅwe vhukhaxhi ha tshivhumbeo - Maanea/Phindulo i shaedza thevhekano yo fhateaho ya kupfesesele na ndunzhendunzhe - Luambo lwo faredza vhukhaxhi vhu si gathi, thouni na tshitaela hunzhi zwo tea	- Tshivhumbeo tsho pulaniwa lwo khakheaho - Mbuno a dzo ngo dzudzanywa lu pfadzaho - Vhukhaxhi ha luambo vhu khagala - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea	- Tshivhumbeo tsho khakheaho tshoṭhe - Vhukhaxhi vhuṅzhisaha luambo na tshitaela
MARAGA 3					
MARAGANYANGAREDZI	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1

KHETHEKANYO YA B NA C: RUBRIKI YA U TOLA/MAKA MAANEA A LITHERETSHA – PHINDULO NDAPFU: NGANEA NA DIRAMA NA FOLOKULO [MARAGA: 25]

Khritheria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili tshone	Vhukoni ha vhukati/ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
ZWI RE NGOMU	12–15	9–11	6–8	4–5	0–3
<p>Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwathisedza nga vhuṭanzi na kupfesesele kwa tshibveledzwa</p> <p>MARAGA 15</p>	<p>- Phindulo ya mathakhethakheni/nthesa: 14–15 Phindulo ya mathakheni/ntha: 12–13 - Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho - Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwathisedzo yo dziaho u bva kha tshibveledzwa - U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa liṅwalwa na tshibveledzwa</p>	<p>- U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone - Phindulo ndi yo faredzaho zwidodombedzwa zwi khagala - Mbuno dziṅwe dzi pfadzaho dzo nekédzwa, naho dziṅwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika henefho - Hu na vhuṭanzi ha u pfesesa lushaka lwa liṅwalwa na tshibveledzwa</p>	<p>- U pfesesa thoho lwo linganelaho/hu songo goḍombelaho; a si zwoṭhe zwitalusi zwo dodombedzwa - Hu na dziṅwe mbuno dzi tikedzaho thoho - Maṅwe makumedzwa o tikedzwa, fhedzi vhuṭanzi a vhu tendisei tshifhinga tshoṭhe - U pfesesa liṅwalo na tshibveledzwa hu songo fhelelaho</p>	<p>- U pfesesa thoho lwa u tou phuphuledza; a hu tou vha na zwiṅwe zwitalusi zwo senguluswaho nga vhuḍalo - Mbuno thukhu dzi tikedza thoho - Makumedzwa a tshimbilelanaho ndi maṭukutuku - U pfesesa huṭuku ha liṅwalwa na tshibveledzwa</p>	<p>- U pfesesa huṭukutuku ha thoho - Ndingedzo yo rembedaho/i songo khwathaho ya u fhindula mbudziso - Makumedzwa ha tendisei na kathihi - Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa liṅwalwa kana tshibveledzwa</p>
TSHIVHUMBEO NA LUAMBO	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
<p>Tshivhumbeo, thevhekano i pfadzaho na kuṅekedzelwe kwa mafhungo Luambo, thouni na tshitaila zwo shumiswaho kha maanea/phindulo ndapfu</p> <p>MARAGA 10</p>	<p>- Tshivhumbeo tsho lunzhedzana tshoṭhe - Marangaphanda na magumo ndi zwa nthesa - Makumedzwa o vhekanywa zwavhuḍi nahone a bveledzwa zwi khagala - Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a ṭokonya, nahone zwo lulama</p>	<p>- Tshivhumbeo tshi re khagala na makumedzwa a tevhelelanaho lu pfadzaho - Marangaphanda na magumo na dziṅwe phara zwo dzudzanywa nga ndila yo faranaho - U tevhekana hu pfadzaho ha makumedzwa - Luambo, thouni na tshitaela hunzhi zwo lulama</p>	<p>- Hu na vhuṅwe vhuṭanzi ha tshivhumbeo - U pfadza na ndunzhendunzhe zwi di vha hone, fhedzi zwo faredza vhukhaxhi - Hu na vhukhaxhi vhu vhonalaho ha luambo; thouni na tshitaila hunzhi zwo tea - Phara hunzhi dzo lulama</p>	<p>- Tshivhumbeo tsho pulaniwa nga ndila yo khakheaho - Makumedzwa ho ngo vhekanywa nga ndila i pfadzaho - Vhukhaxhi ha luambo vhu khagala - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea - Phara dzo khakhea</p>	<p>- U shaea ha tshivhumbeo tsho pulaniwaho zwi khakhisa thevhekano ya likumedzwa - Vhukhaxhi ha luambo na tshitaila zwi itisa uri phindulo iyi i kundelwe u swikelela - Thouni na tshitaela a zwo ngo tea - Phara dzo khakhea</p>
MARAGANYANGAREDZI	20–25	15–19	10–14	5–9	0–4

Vhune ha khandiso ho vhaledzwa